

Mallayev Dilmurot Tursunmurodovich
Termiz davlat universiteti
Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: O'zbekiston miqyosida gilamchilik sa'nati tarixi, gilam turlari, gilamchilik maktablari, gilamchilikda qo'llanilgan naqsh turlari yoritilib berilgan.

Kalit so'zlar: Tukli gilam, tuksiz gilam, julxirs, taqir gilam to'quv dastgohlari.

Аннотация: освещены история коврового искусства Узбекистана, виды ковров, школы ковроделия, виды узоров, используемых в ковроткачестве.

Ключевые слова: шерстяной ковер, безшерстный ковер, джулхирс, лысые ковроткацкие станки.

Abstract: the history of the art of carpet making in Uzbekistan, types of carpets, schools of carpet making, types of patterns used in carpet making are highlighted.

Key words: wool carpet, woolless carpet, julxirs, bald carpet weaving looms.

Gilam to'qish san'ati xalq hunarmandchiligining keng tarqalgan turi bo'lib, ko'p asrlik milliy an'ana va uzoq tarixga ega. Gilam to'qish badiiy to'qish hunariga kiradi. U qadimdan ayollar orasida keng tarqalgan hunar sifatida mashhurdir. Gilam to'qish san'ati ayniqsa chorvachilik bilan shug'ullanadigan ko'chmanchi xalqlar orasida keng tarqalgan. Gilamning paydo bo'lgan vaqtini aniq aytish qiyin, chunki gilamlarning asosiy xom ashyosi bo'lgan ipak, jun kabi tabiiy tolalar vaqtlar – o'tishi bilan chirib, qadimgi gilamlar saqlanmagan. Eng qadimgi gilam mil. av. VI-V asrlarga oid bo'lib, Tog'li Oltoydan topilgan, abadiy muzloqda bo'lgani uchun yaxshi saqlangan.

Olimlarning taxminiga ko'ra, u ahamoniylar davri forslari yoki O'rta Osiyo qabilalari orasida tayyorlangan. Mazkur gilamning hajmi 1,8 x 2 m bo'lib, naqsh mujassamoti handasaviy shakllar, nilufar gullardan iborat, keng hoshiyalariga otliq chavandozlar, xoldor bug'ular tasviri tushirilgan.

Sharq gilamlarining paydo bo'lishi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. ehtimol, Kichik Osiyoning aholisi to'quv texnikasini qadimgi misrlilar tomonidan qabul qilgan bo'lishi mumkin. Arab xronikalarida naqshli gilamlar haqida hikoya VII asrga borib taqaladi, ammo bugungi kungacha saqlanib qolgan eng qadimgi gilamlarning qoldiqlari faqat XIII asrga taalluqlidir. Sharqona gilam to'qishning haqiqiy ravnaqi ancha keyinroq, faqat XV-XVI asrlarda musulmon olamining tobora kuchayib borishi bilan birga madaniy darajasi va san'ati, xususan, gilam to'qish san'ati o'sib borgan davrga to'g'ri keladi. Venetsiyalik savdogarlar bilan bo'lgan jonli savdo aloqalari Sharq san'atining ushbu namunalarini Yevropaning barcha poytaxtlariga yoydi, shuning uchun biz ularni ko'pincha O'rta asrlar Yevropa rassomlarining rasmlarida ham ko'rishimiz mumkin.

Bu san'at juda qadim zamonlardan beri rivojlanganligini yozma tarixiy manbalar va arxeologik topilmalar isbotlab berdi. Xorazmdagi arxeologik qazishlar paytida milloddan avvalgi 1-ming yillikka mansub gilam namunasi topilgan. V-VII asrlarda O'rta Osiyodagi ko'pgina shaharlardan Xitoyga har xil gilamlar olib borib sotilgan. VII asr qo'lyozmalari VII-XI asrlarda Xorazm, Samarqand va Buxoro o'rtasidagi ba'zi shaharlarda kichik-kichik joynamoz gilamchalar to'qilib, chet mamlakatlarga sotilganligini tasdiqlaydi.

XI-XII asrlarda O'rta Osiyoda, shu jumladan O'zbekistonda gilam to'qish san'ati juda rivojlangan. Qadimgi va ilk o'rta asrlar gilamlariga oid ma'lumotlar yozma manbalarda saqlangan. Saljuqiylar davrida gilamlar ko'plab tayyorlangan va Misr, Hindiston, Xitoyga olib borib sotilgan. Mo'g'ullardan oldingi davrlarda turkiy qabila bo'lmish o'g'uzlarning gilamdo'zlik buyumlari dong chiqargan. Temuriylar davrida eroniy va turkiy an'analar uyg'unlashtirilgan gilamdo'zligi hamda XVI asrdan boshlab Movarounnahrda dashti qipchoq o'zbek qabilalarining gilamdo'zlik buyumlari keng tarqalgan. Ushbu turkiy xalqlar gilamdo'zlik an'alarining tarixiy mutanosibli O'zbekiston milliy gilamdo'zligining etnomadaniyati asoslarini tashkil etadi. XIII asrda mo'g'ullar O'rta Osiyoni egallab olganligi sababli O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda ham gilam to'qish san'ati inqirozga uchraydi. XIV asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning Amir Temur qo'liga o'tishi bilan bu soha yana rivojlanadi. Har

xil xorijiy mamlakatlardan gilam to'quvchi ustalar olib kelinadi, gilam to'qish ustaxonalari tashkil etiladi.

O'rta asrlarda gilamchilik uch yo'nalishda: ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvador qabilalarda, o'troq (qishloq yoki shahar) aholi orasida hamda saroy ustaxonalarida rivojlandi. O'zbekistonda gilamdo'zlik va kigizdo'zlik xalq hunarmandchiligining qadim turlaridan biri hisoblanadi va yarim ko'chmanchi (chorvachilik) tarzda hayot kechiruvchi jun mahsulot (asosan qo'y va tuya)lariga juda boy mahalliy qabilalarning asosiy mashg'uloti bo'lgan. Qo'lda gilam to'qish nihoyatda sermashaqqat ish, to'quvchidan qunt, did va mahorat talab qiladi. XVIII-XIX asrlarda Buxoro va Qo'qon xonliklarida gilam to'qish san'ati tez sur'atlar bilan rivojlandi. Bunda gilam tayyorlash o'zining naqshi, yuqori sifatli to'qilishi, bo'yalish texnikasi bilan ajralib turdi. XX asrga kelib gilamchilik o'ziga xos tarzda taraqqiy etdi, gilamchilik markazlarida gilam to'qish rivojlandi, artellar tuzilib, ularga xalq ustalari jalb qilindi, ularda bir xil naqshli, yuqori sifatli gilamlar, shuningdek, mayda ro'zg'or buyumlari to'qildi.

Shuningdek, bu davrda murakkab patli gilamlar mashinalarda to'qiladigan bo'ldi. Pat bog'laydigan maxsus dastgohli korxonalarda gilamlari shlab chiqarila boshlandi.

30-yillarning 2-yarmidan mavzuli va tasvirli gilam namunalarini yaratishga urinishlar bo'ldi. Gilamchilik markazlarida Kavkaz gilamlari, an'anaviy turkman gilamlari kabi birmuncha soddalashtirilgan gilamlar ishlab chiqarildi, faqat Samarqand gilami (julxirs) o'zining an'anaviy uslubini va rangdorligini saqlab qoldi. 40-50-yillarda gilamchilik markazlari (Samarqand, Kitob, Xiva, Andijon, Termiz, Shahrisabz) tashkil etildi, mahalliy ustalar shogirdlar tayyorladi, qadimgi an'anaviy naqshlar tiklandi. Rassom va hunarmand ustalar hamkorligi natijasida muvaffaqiyatlarga erishildi. Amaliy va mahobatli san'at an'alaridan unumli foydalanilib, dastlabki yangi nusxa Xorazm gilami va unga xos bo'lgan feruza rang zamin yaratildi. 60-yillarning oxirida mayda artellar birlashtirilib, yangi gilamchilik korxonalari tashkil etildi, mohir ustalar shu korxonalarda mehnat qila boshladi. Olmaliq, Samarqand, Xiva, Forish, Shofirkon va boshqa joylardagi fabrikalarda an'anaviy naqsh mujasamoti va badiiy jihatdan ijodiy boyitilgan nafis gilamlar tayyorlandi. Hozirda gilamchilik Farg'ona vodiysida, Qashqadaryo, Surxondaryo, Sirdaryo viloyatlari, Qoraqalpog'istonda rivojlangan. Shuningdek, Samarqand, Urgut va Xorazm ham gilamchilik markazlaridir. Uyda to'qiladigan an'anaviy gilamchilik hunarmanchilikning bir turi sifatida rivojlanmoqda. Samarqand va Buxoro ipak gilamlari ham keng tarqalmoqda. An'anaviy gilamchilik rivojiga Usto birlashmasi va Hunarmand uyushmasi munosib hissa qo'shmoqda. O'zbek gilamchiligi o'zining milliy an'alarini saqlagan holda yangi tajribalar bilan boyitilmoqda. Xiva, Andijon, Samarqandning patli, Shahrisabzning taqir gilamlariga hozir ham ehtiyoj katta. Shu bilan bir qatorda gilamlar muzeylarimizning va xalqaro ko'rgazmalarning doimiy ekspozitsiyasiga aylanib bormoqda.

Gilamlarning uzun va qisqa patli, patsiz gilam, julxirs, taqir gilam kabi turlari; gilamdo'zlik buyumlarining esa bog'joma, joynamoz, xurjun, to'rva, jabduq, o'tov kabi turlari mavjud. Qo'lda to'qilgan gilamlar hajmiga qarab 3 guruhga bo'linadi: kichik – 3x2 m, o'rta – 3x2 m dan 6x2 m gacha, katta – 6x2 m va undan katta gilamlar. Gilamning to'qima gulli (guli tasviri gilam to'qish jarayonida gilamning teskari tomoniga o'tqazib to'qiladigan), bosma gulli (to'qib tayyorlangan gilamga guli bo'yab bosiladigan) turlari keng tarqalgan.

To'qilish usuliga ko'ra patli va patsiz gilam turlari farqlanadi. O'zbekistonda ko'pincha xurjun gilamlar ham to'qilgan. Xurjun – yuk tashish uchun mo'ljallangan, gilamga o'xshab to'qilgan qo'shaloq xalta. U jun, paxta ipidan to'qiladi. Xurjunni ot, eshak, xachir, tuya ustiga ba'zida odamlar yelkasiga tashlab yuradi. Unga har xil buyumlar, oziq-ovqatlar solinadi. U O'rta Osiyo, Kavkaz xalqlari o'rtasida keng tarqalgan. Turkman xurjunlari juda chiroyli va sifatli to'qilishi bilan ajralib turadi. Xurjunlar ko'pincha geometric naqshli qilib to'qiladi.

O'zbekiston hududida tayyorlanadigan gilamlar asosan uch xil uslubga asoslanadi:

1. Junni ipga aylantirmasdan to'g'ridan-to'g'ri zichlash (presslash) uslubida yaratiladigan kigizlar.
2. Junni ipga aylantirgan holda mato to'qish uslubida (janda, olacha, arabi va boshqa) to'qiladigan patsiz gilamlar.
3. Murakkab shakldagi bezaklar qo'llaniladigan patli gilamlar, kigizlar gilam tayyorlashning birinchi uslubiga mansubdir.

Kigiz bosish san'ati qadim zamonlardan beri rivojlanib kelayotgan xalq amaliy san'ati turlaridan biri. O'zbekistoning qaysi joyida xalqlar chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa, shu yerda kigiz bosish sohasi keng tarqalgan. Bu san'at turi O'rta Osiyo va Qozog'istonda qadimdan rivojlanib kelgan. Ota-bobolarimiz kigizni yerga bo'yra ustidan solishgan, o'tovlarni o'rashgan, qalpoq, piyma va boshqalarda ishlatishgan. Ayrim hollarda guldor, chiroyli kigizlar badiiy buyum sifatida ishlatilgan. Surxondaryo hamda Qashqadaryo viloyatlarida qoraqo'y va chaydim kigizlar, Xorazmda esa takya namat xillari bor. Dastlab gilamlar qo'lda, keyinchalik maxsus dastgohlarda to'qilgan. Ilk o'rta asrga oid gilamlar bezaklarida yo'lbars va tuya izlari, olma guli, uzum zangi, tuya bo'yni, qalqon, o'simliklar ifodalangan, ayniqsa hayvon shoxi tasviri keng tarqalgan. O'rta Osiyo gilamlari uchun mujassamotining berkligi, markaziy maydonning naqshli hoshiya bilan o'ralganligi (yo'l-yo'l naqshlar bundan mustasno) xos bo'lgan. Naqshining aniqligi, go'zal bo'lishi va ranglarining uyg'unligi ularning badiiy qiymatini oshirgan. Asosiy rang qizil rang va uning 2-3 xil tuslari bo'lib, ko'k, qora, oq, sariq ranglar ikkinchi darajali bo'lgan. Ranglarning mohirona ishlatilishi bilan ifodali tasvir hosil qilingan. Bir naqsh qismlarini turli ko'rinishlarda bo'yalishi bilan rang-baranglikka va jozibadorlikka erishilgan.

O'rta Osiyo gilamlari uchun xos bo'lgan, naqshning aniqligi, go'zal bo'lishi va ranglarning uyg'unligi ularning badiiy qiymatini oshirgan. O'zbek gilamlarining o'rtasiga asosan turunj yoki doira naqshi ishlanadi. Shuningdek, garih naqshli gilamlar mavjud bo'lib, uning eng ko'p tarqalgan joyi Markaziy Osiyodir. O'zbekiston gilamlariga keyinchalik zamonaviy naqsh elementlari masalan, bolta, paxta, paxta chanog'i va boshqalar kirib keldi. Geometrik bezak bilan bezatilgan gilamlar asosan ko'chmanchi qabilalar tomonidan yaratilgan, biroq gilamning geometrik naqshlari hozir ham ayrim qishloqlarda saqlanib qolgan. Dastlabki gilamlar hamasida geometrik naqshli bo'lib, o'simliksimon naqshli gilam namunalarining payo bo'lishi XVI asr boshlariga to'g'ri keladi. Geometrik naqshli gilamlarning motivlari deyarli xotiradan tushiriladi. Gilamchilikdagi kompozitsiyalar quyidagi islmiy va geometrik naqsh elementlaridan tashkil topadi.

O'zbekistonning turli viloyatlarida turlicha gilamlar to'qiladi. O'zbekistonda gilamchilik asosan Xorazm, Samarqand va Farg'ona maktablariga bo'linadi.

Vodiy gilamchilik maktabining shakllanishi Qo'qon xonligi rivojlangan davrlarga to'g'ri kelib, keyingi davrlardagi to'qilgan gilamlarda ayni shu maktabning uslublarini ko'rish mumkin. Gilamlar taxtadan iborat bo'lgan yotiq va tik holatdagi dastgohlarda to'qilgan.

XX asrning 20-30 yillariga kelib esa bu yerda gilamlar nafaqat dastgohlarda, balki gilamchilik korxonalarida to'qish yo'lga qo'yiladi. Andijon gilamlarining pati qisqa, qalin va mayin bo'lgan. Andijon gilamlari o'zining chidamliligi, pishiqligi, aniq qizil-ko'k koloriti bilan farq qiladi. Farg'ona gilamlari asosan qizil va to'q ko'k rangdano'qiladi. Qo'qon gilamchilik maktabiga asosan paloslar xosdir. Palosning gilamdan farqi tuklari yo'qligida bo'lib, u qo'y va tuya junidan, echki qilidan tayyorlanadi. Bugungi kunda ham ba'zi hududlarda bu an'ana tarixiy va zamonaviy uyg'unlikda takomillashib bormoqda.

Samarqand gilamchilik maktabiga asosan Samarqand, Buxoro va Nurota viloyatlarida to'qiladigan gilamlar xosdir. Buxoro gilamlari o'zining rang-barangligi, hajmining kattaligi, patining uzunligi va chiroyli naqshlari bilan ajralib turadi. Samarqand gilamlarining markaziga qalqon deb nomlangan turunj, chetiga esa alohida alohida naqshlar ishlanadi. Gilamlar hoshiyador estetik jihatdan bejirim ishlangan bo'ladi. Samarqandning rangdor uzun patli – julxirs (ayiq teri) gilami o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Nurota gilamlari esa o'zining uzun patliligi, siyrakroq to'qilishi bilan ajralib turadi. Qo'lda to'qilgan gilamlar o'zining chidamliligi, nafisligi, tabiiyligi va sifati jihatidan ajralib turadi. Bunday gilamlar o'n, hatto yuz yillab xizmat qilishi mumkin.

Xiva gilamlari tarixi ancha qadimiy bo'lib, o'z uslubi va yo'lga ega. Ular o'zining o'simliksimon, geometrik naqshi, qirmizi va feruza ranglarining o'ziga xosligi, bejirimligi, tabiiyligi va sifati bilan ajralib turadi.

Italiyalik mashhur sayyoh Marko Polo (XIII asr) Markaziy Osiyoga sayohati haqida yozgan kitobining 21-bobini Xiva gilamlariga bag'ishlab, Bilasizmi, bu qadim, ko'hna sha-

harda shunday nozik va nafis, bejirim va go'zal gilamlar to'qilar ekanki, bunday gilamlarni dunyoning boshqa joylarida uchratmadim. Qizil, ko'k, jigar rang gilamlar o'zining chiroyi bilan emas, pishiq-puxta, chidamliligi bilan ham ajralib turadi, – deb yozgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. S.N. Tursunov, T.R. Pardayev, G.O'. Ahmedova O'zbekiston janubiy hududlarda madaniy va amaliy sa'nat yodgorliklari tarixi. Termiz. 2017.
2. S.T. Tusunov va boshqalar. Surxon vohasi moddiy madaniyat tarixi. Toshkent. 2013.
3. S.T. Davlatova O'zbekistonning janubiy hududlari an'anaviy hunarmandchiligi tarixiy jarayonlar kontekstida Toshkent. 2018.
4. S.Bulatov. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. Toshkent. 1991.
5. S.Bulatov. O'zbekiston san'ati tarixi. Toshkent. 1991.
6. Sh. L. Mamasoliyeva. Xalq hunarmandchiligi. O'quv qo'llanma. Samarqand. 2021.

ҚИЗ УЙИДАГИ ТЎЙОЛДИ АНЪАНАВИЙ МАРОСИМЛАРИ ЭТНОГРАФИК ТАҲЛИЛИ (БУХОРО ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

Шамсиева Зилола Аскарровна,
Термиз давлат университети
таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро воҳаси никоҳ тўйидан олдин бўлажак келин, яъни қиз хонадонида ўтказиладиган айрим маросим ва удумлар ҳақида сўз юритилади. Хусусан, Бухородаги яҳудийлар ва тожиклар орасида кенг тарқалган “ҳинобандон”, “қошчинон”, “ҳамбомбарон” каби “кичик” тўйолди маросимлари, расм-русумлари тарихий-этнографик нуқтаи назардан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар ва иборалар: “ҳинобандон”, “қошчинон”, “ҳамбомбарон”, “гармоба”, “қошчин”, Наврўз, “либоспўшон”, “келиншаванда”, зардуштийлик, ислом дини, О.А. Сухарева, Н.П. Лобачева, А. Мардонова, Т. Емельяненко.

Аннотация: В данной статье рассказывается о некоторых обрядах и ритуалах, которые проводятся в доме невесты, т.е. девушки, перед свадьбой Бухарского оазиса. В частности, с историко-этнографической точки зрения анализируются «малые» свадебные обряды, такие как «хинобандон», «кошчинон», «хамбомбарон», распространенные у евреев и таджиков в Бухаре.

Ключевые слова и фразы: «хинобандон», «кошчинон», «хамбомбарон», «гармоба», «кошчин», Навруз, «либоспушон», «келиншаванда», зороастризм, исламская религия, О. А. Сухарева, Н. П. Лобачева, А. Мардонова, Т. Емельяненко.

Abstract: This article describes some of rituals that are held in the bride's house, i.e. girls, before the wedding party in the Bukhara oasis. In particular, from the historical and ethnographic point of view, “small” wedding ceremonies, such as “khinobandon”, “koschinon”, “hambombaron”, common among Jews and Tajiks in Bukhara, are analyzed.

Key words and phrases: “khinobandon”, “koshchinon”, “hambombaron”, “garmoba”, “koshchin”, Navruz, “libospushon”, “kelinshavanda”, Zoroastrianism, Islamic religion, O. A. Sukhareva, N. P. Lobacheva, A. Mardonova, T. Emelianenko.

Бухоровоҳасиаҳолисиникоҳтўйидастлабкибосқичидаўтказиладиганмаросимлар қаторига келин танлаш (тож.”духтар бини”, “духтаркави”), совчилик (тож.”хўскори”), ширинихури (ўзб.ширинлик ейиш), нонсиндириш(тож.”ноншиканон”), оқлиқ кесиш (тож. ”парчабурон”), жавобберди, рўмолберди, ҳайитлик этиш (тож.”ийдонабари” ёки “ийди”) каби маросим ва урф-одатларни киритишимиз мумкин.[1] Бундан ташқари, никоҳ тўйидан олдинги “кичик маросимлар” тизимидан “ҳинобандон”, “қошчинон”, “саршўён”, “ҳамбомбарон” каби расм-русумлар ҳам ўрин олган.

Бухоровоҳасиаҳолисиникоҳтўйидастлабкибосқичидаўтказиладиганмаросимлар қаторига келин танлаш (тож.”духтар бини”, “духтаркави”), совчилик (тож.”хўскори”),